

UOT 911.2

F.T.Əbdürəhmanov
Bakı Dövlət Universiteti
faig.abdurahmanov@mail.ru

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR RAYONU TORPAQLARININ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: Şərqi Zəngəzur, torpaq, kənd təsərrüfatı, əkinçilik, heyvandarlıq, landşaft

Zəngin təbii sərvətləri, biomüxtəlifliyi, ecazkar təbiəti, əlverişli iqlim və aqroiqlim şəraiti, çoxpilləli geoloji quruluşu, müxtəlif relyef formalarına malik, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl ərazilərini özündə birləşdirən Şərqi Zəngəzur rayonu qədim zamanlardan səyyah və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və ərazinin öyrənilməsinə başlanılmışdır. Ərazi kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi və yüksək məhsuldarlıqlı nemətlərin əldə olunması üçün münbit torpaqlara malikdir. Burada heyvandarlıq, tütünçülük, üzümçülük, meyvəçilik, taxılçılıq üçün əlverişli təbii şərait vardır. Hələ Sovet İttifqı illərində Şərqi Zəngəzur rayonu yüksək kənd təsərrüfatı göstəricilərinə malik idi. Ölkədə taxıl, pambıq, üzüm, ət və süd, yun və barama istehsalının çox hissəsi məhz bu ərazilərin payına düşürdü.

Ф.Т.Абдурахманов

ОЦЕНКА ЗЕМЕЛЬ ВОСТОЧНОГО ЗАНГАЗУРСКОГО РАЙОНА С ЦЕЛЬЮ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Ключевые слова: Восточный Зангезур, почвы, земледелие, земледелие, животноводство, ландшафт

Богатые природные ресурсы, биоразнообразие, чудесная природа, благоприятные климатические и агроклиматические условия, многоуровневое геологическое строение, разнообразные формы рельефа, Восточный Зангезурский регион, включающий территории Кельбаджара, Лачина, Губадлины, Зангилана и Джебраила, привлекли внимание путешественников и исследователей с древних времен и началось изучение местности. Район располагает плодородными землями для освоения сельскохозяйственных полей и получения высокоурожайных культур. Здесь созданы благоприятные природные условия для животноводства, выращивания табака, виноградарства, плодоводства, выращивания зерновых. Еще в годы Советского Союза Восточный Зангезурский район имел высокие сельскохозяйственные показатели. На долю этих территорий пришлось большая часть производства зерна, хлопка, винограда, мяса и молока, шерсти и коконов в стране.

F.T.Abdurahmanov

THE EVALUATION OF LANDSCAPES OF THE EASTERN ZANGAZUR REGION FOR THE PURPOSE OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Keywords: *The Eastern Zangazur, soil, agriculture, farming, animal husbandry, landscape*

The Eastern Zangazur region which includes the territories of Kalbajar, Lachin, Gubadli, Zangilan, Jabrayil and has rich natural resources, biodiversity, wonderful nature, favourable climatic and agro-climatic conditions, multi-level geological structure, various landforms, has attracted the attention of travellers and researchers since ancient times and the study of the area started. The area has fertile soils for the development of agricultural fields and the acquisition of high-yield crops. There are favourable natural conditions for animal husbandry, tobacco growing, grape growing, fruit growing, grain growing and so on. In the years of the Soviet Union, the Eastern Zangazur region had high agricultural indicators. Most of the production of grain, cotton, grapes, meat and milk, wool and cocoons in the country fell on the share of these areas.

Giriş

Ərazinin təbii torpaq və bitki örtüyünün öyrənilməsinə xeyli gec başlanılmışdır. Belə ki, torpaq örtüyünə aid materiallara XIX əsrin 90-cı illərin sonunda V.V.Dokuçayevin əsərlərində rast gəlinir. 1920-ci il Azərbaycan Sovet İttifaqına daxil olduqdan sonra təsərrüfat işlərinin aparılması üçün Rusiya tərəfindən bütün ərazilərdə, o cümlədən, Kiçik Qafqaz dağlarında geniş və hərtərəfli tədqiqatlara başlanılmışdır. Bu dövrdə İ.Ə.Quliyevin “Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsində dağ-mədən sənaye tullantıları ilə suvarılan torpaqların çirklənməsi” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında torpaqların ekocoğrafi vəziyyətinə dair, onların yarıma səbəbləri və həlli prosesləri qeyd olunmuşdur. S.İ.Mirzəyev “Həkəriçay hövzəsinin yuxarı hissəsində palıd və vələs meşələrinin dağ-meşə torpaqları və onların meşəçilik xüsusiyyətləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Elmi fəaliyyəti dövründə o, Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsində inkişaf etmiş dağ-meşə torpaqlarının genetik-coğrafi və təsərrüfat xüsusiyyətlərini, eləcə də meşə tiplərində kül elementlərinin bioloji dövrünü stasionar şəraitdə ətraflı öyrənmiş, meşə torpaqlarının meşəbitmə xüsusiyyətləri, bonitirovkası, onlardan səmərəli istifadə olunması torpaqların münbitliyinin artırılması, meşələrin bərpası və s. haqqında meşəçilik təsərrüfatlarına elmi-praktiki təkliflər verilmişdir. 40-dan çox elmi əsər və o cümlədən bir monoqrafiyanın – “Həkəriçay hövzəsinin dağ-meşə torpaqları və onlardan səmərəli istifadə edilməsi” - müəllifi olan alim irimiqyaslı torpaq xəritələri, aqroistehsal kartoqramları tərtib etmişdir. A.P.Məmmədov “Tərtərçay hövzəsi landşaftlarında ağır (Hg, Pb, Cu) metalların miqdarı və yayılma qanunauyğunluqları” mövzusunda dissertasiya işində Tərtərçay hövzəsi ətrafındakı

torpaqların ağır metallarla çirklənməsi məsələsinə diqqəti çəkmişdir. Bildiyimiz kimi, ağır metallar torpaq və su hövzələrinə atılaraq landşaftların deqradasiyasına səbəb olmaqla yanaşı, insanların səhhətinə də müəyyən dərəcədə təsir göstərir. T.M. Salmanova elmi fəaliyyəti dövründə Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsində aşağı və orta dağ zonasında üzümaltı torpaqlarda humusun tərkibi, ehtiyatı və onun dəyişilməsi, gübrələrin mineral tərkibinin üzümaltı torpaqlara təsiri, azotlu torpaqlarda udulmuş əsasların miqdarı ilə üzümün məhsuldarlığı arasındakı əlaqələri müəyyən etmişdir [2].

2020-ci ildən sonra Şərqi Zəngəzur rayonu torpaqlarının kənd təsərrüfatında istifadəsi baxımından qiymətləndirilməsi məsələsinə yenidən baxılmış və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. A.H.Vəliyevin “İşğal altında olmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensialının dəyərləndirilməsi” məqaləsində ərazi torpaqları təsərrüfatın qurulması və idarə edilməsi üçün təhlil edilmiş və bu torpaqların potensialı qiymətləndirilərək bonitrofik şkala ilə dəyərləndirilmişdir. Eyni zamanda tərtib olunmuş cədvəllərdə ərazidə kənd təsərrüfatı göstəriciləri qeyd edilmişdir. Onun yazmış olduğu digər – “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri” məqaləsində isə işğal altında olmuş torpaqların tərkibi, onların istifadəyə yararlılıq və keyfiyyət xüsusiyyətləri, ərazinin iqlim xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar verilmişdir. F.F.Fikrətzadə və S.İ.Hacıyeva isə “İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması” məqaləsində münaqişə və müharibələrin təsərrüfat sahələrinə vurduqları zərərlər, postkonflikt zonalarda kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı ilə bağlı dünya təcrübəsi, azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası məsələsi və istiqamətləri, torpaq islahatının aparılması üçün mümkün variantlar, təsərrüfat sahələri və onların proqnozlaşdırılması məsələləri öz əksini tapmışdır. Yazılmış bu məqalədə Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistikası İdarəsinin məlumat göstəriciləri mükəmməl şəkildə təhlil edilərək işlənmişdir. A.M.Əsgərov “Azərbaycanın işğal altında olmuş ərazilərinin flora və bitkiliyi” məqaləsində Qarabağın landşaft qurşaqları üzrə yayılmış bitki növləri qeyd edilmişdir. L.A.Cabbarlı tərəfindən yazılmış “İşğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri” məqaləsində isə ərazinin kənd təsərrüfatı göstəriciləri rayonlar və illər üzrə tədqiq olunmuşdur. Əlavə olaraq, bu dövrdə Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi tərəfindən nəşr edilmiş “Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları” bukletində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının hər birinin iqtisadi və sosial göstəricilərinə dair əhəmiyyətli bilgilər əks olunmuşdur.

Təhlil və müzakirə

Şərqi Zəngəzur rayonu əsasən dağlıq relyefə malikdir. Rayon daxilində Murovdağ, Şərqi Göyçə, Qarabağ, Mıxtökən, Bərgüşad, Mehri silsilələri, Qarabağ vulkanik yaylası və Yazı yaylaları, Gəyən və İncə düzləri yerləşmişdir. Bu dağ silsilələri biri-birilərindən dağarası tirələr, yaylalar və çökəkliklər vasitəsilə ayrılırlar. Rayon ərazisi müxtəlif növ torpaq örtüyü, zəngin canlılar aləmi və təbii ərazi kompleksinə malikdir. Kəlbəcər rayonunda əsasən çimli dağ-çəmən və qonur dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. 72 min hektar yaylaq sahəsinə malik olan Laçın rayonunda çimli, dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə və karbonatlı dağ qara torpaqlara vardır. Qubadlı rayonunda əsasən qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Cəbrayıl rayonunda Arazboyu düzənliklərin torpaqları yüksək məhsuldarlığa malik tünd şabalıdı torpaqlardır. Məhsuldar olan Arazboyu torpaqlarda Cəbrayılın iri kəndləri - Böyük Mərcanlı, Soltanlı və s. yerləşir.

Torpaq əmələ gətirən amillərin təsiri, təbii şəraitin müxtəlifliyi və qədim təsərrüfatçılıq mədəniyyətinin inkişafı Şərqi Zəngəzur rayonunda mürəkkəb torpaq örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur (Şəkil 1 və 2) [5, 7].

Murovdağ, Zəngəzur silsilələri, Qarabağ vulkanik yaylası və s. ərazilərinin dəniz səviyyəsindən 3000 m-dən hündürdə yerləşən hissələri, demək olar ki, torpaq örtüyünə malik deyildir. Bu ərazinin relyefi buzlaq, denudasion və erozion mənşəli olmaqla, yüksək dağlığın nival və subnival landşaftlarını əhatə edir. Yura və Tabaşirin terrigen, karbonatlı, vulkanogen, vulkanogen-çökmə süxurlarından təşkil olunmuş bu landşaftların relyefi intensiv parçalanmışdır və çılpaq qayalı və çınqıllı səth örtüyünə malikdir. Əsasən qravitasion-denudasiya prosesləri səciyyəvidir. Kar, təknəvari troq dərələri, moren buzlaq relyefi formaları yayılmışdır. Dağ-tundra iqlim tipinə malik olan ərazidə daimi qar və buzlaqların mövcud olması səbəbindən torpaq örtüyü inkişaf etməmişdir. Bu ərazilərdə kəskin parçalanmış sıldırım qayalıqların və daşlı-çınqıllı dik yamaqların külək tutmayan günəşli yerlərində ilkin torpaqəmələgəlmə prosesinin zəif izləri görünür. Lakin torpaqəmələgəlmə prosesi başlanğıc mərhələsində olduğu üçün, onlar torpaqəmələgətirən süxurlardan o qədər də fərqlənmirlər, əlverişli yerlərdə yalnız mamırlara rast gəlmək mümkündür. Götərilmiş ərazidə havanın orta illik temperaturu $+4,5^{\circ}\text{C}$ qeydə alınmışdır ki, ilin böyük hissəsi temperatur $-5,9^{\circ}\text{C}$ və daha aşağı düşür [8, 9].

Şahdağ, Murovdağ və Zəngəzur silsilələrinin, Qarabağ Vulkanik Yaylasının şimal-qərb hissələrindəki suayırıcı sahələrdə dəniz səviyyəsindən 1800-3000 m yüksəkliklərində alp və subalp çəmənləri altında dağ-çəmən torpaq tipi əmələ gəlmişdir. Ərazi şiddətli parçalanmış relyefə malik olmaqla, dağları denudasion-struktur mənşəlidir. Həmin ərazilərdə əsasən taxıllı bitkilər üstünlük təşkil edir. Torpaqların tərkibinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri ərazidə ibtidai dağ-çəmən, çimli-torflu dağ-çəmən, çimli dağ-çəmən, qaramtlı dağ-çəmən, dağ-çəmən bozqır torpaq yarımтиplərinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur [3].

Dağ-çəmən bozqır torpaq yarımтиpi Şərqi Zəngəzur rayonundakı Qarabağ,

Zəngəzur, Mıxtökən silsilələri və Qarabağ vulkanik yaylasının 1800-2200 m yüksəkliklərini əhatə etmişdir. Bu torpaqlarda havanın temperaturu 8,5-11,5⁰C arasında dəyişir ki, bu da digər yarımtyplərə nisbətən havanın quru keçməsinin göstəricisidir. Bu torpaqların üst hissəsində humusun miqdarı 8,7%, azotun miqdarı isə 0,5% təşkil edir. Torpağın pH dəyəri isə 7,1-dir. H.Əliyevin məlumatına əsasən bu torpaq yarımtypinin 1 metrlik qatında humusun miqdarı 500 t/ha, azotunku isə 23 t/ha təşkil edir.

Murovdağ və Mıxtökən silsilələrinin şimal-şərq, Qarabağ vulkanik yaylasının isə cənub-şərq yamaclarında az meyilli hissələrdə qaramtıl və çimli dağ-çəmən torpaq yarımtypləri inkişaf etmişdir. Qaramtıl dağ-çəmən torpaq yarımtypidən fərqli olaraq çimli dağ-çəmən yarımtypləri ərazidə vahid zona yaradır. Bunun üçün Qarabağ vulkanik yaylasında bu yarımtypin formalaşması üçün əlverişli şərait vardır. Qaramtıl dağ-çəmən torpaq yarımtypidə çim qatının qalınlığı 9,2 sm olmaqla, 11,2% humus və 0,8% azotdan təşkil olunmuşdur. Çimli dağ-çəmən yarımtypidə isə 6-8 sm çim qatı olmaqla, 13,3% humus və 1,2% azotdan ibarətdir. Bu tipdə həmçinin CaCO₃-ə rast gəlinmir. Murovdağın şimal və şimal-qərb yamaclarında 2200-3000 m yüksəkliklərdə çimli-torflu dağ-çəmən torpaq yarımtypləri yayılmışdır. Bu torpaq yarımtypi yayılmış ərazilərdə alp çəmən bitkiləri kifayət qədər biokütləyə və yaxşı inkişaf etmiş kök sisteminə malik olsalar da, iqlimin sərt keçməsi, torpağın nəmliyi və vegetasiya dövrünün qısa olması bitki qalıqlarının çürümə prosesinin ləngiməsinə səbəb olur. Ərazi torpağının mühiti turşudur (pH=5,6).

Ümumilikdə qeyd edilmiş dağ-çəmən torpaqları yüksək məhsuldarlığı ilə səciyyələnməklə, əsasən yay otlaqları, qismən isə örüş və biçənək kimi istifadə etmək olar. Lakin bu torpaqların otlaq kimi istifadəsində ehtiyatlı olmaq lazımdır, əks təqdirdə onlar eroziya prosesinə məruz qala bilərlər. Ərazi iqliminin soyuq olması və yüksək dağlıq sahələrə malikliyi burada arıçılıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Təsədüfi deyil ki, həmin ərazilərdə əmələ gələn bal digər rayonlardakı baldan daha keyfiyyətli hesab edilir.

Kiçik Qafqaz dağlarının yamaclarında təqribən 1200-1800 m, bəzi yerlərdə 2000-2200 m-ədək hündürlükləri orta dağlığın enliyarpaqlı meşə və meşədən sonrakı çəmən-kol landsaftı əhatə edir. Bu landsaft vahidi digər dağlıq landsaft zonaları arasında daha geniş yer tutur. Adı çəkilən landsaftlar da şiddətli parçalanmış relyefə malik olmaqla, denudasion-struktur mənşəli dağlarla əhatələnmişdir. İqlimi yayı qismən mülayim və rütubətli, qışı isə quraq keçən mülayim-istidir. Ərazi dağ-meşə qurşağının yuxarı hissələrini əhatə etdiyindən əsasən mezofil meşə torpaqlarından olan qonur dağ-meşə torpaqlarına malikdir [4].

Qonur dağ-meşə torpaqları əsasən Şərqi Zəngəzur rayonunun 1000-2000 m yüksəklikləri arasındakı fıstıq-vələs meşələri altında inkişaf etmişdir. Bu torpaqlar Murovdağ silsiləsinin şimal və şimal-qərb yamaclarındakı meşə qurşağının daha rütubətli zonalarında zəif doymuş, Həkəriçay hövzəsinin orta axınlarında isə

karbonat qalıqlı qonur dağ-meşə torpaq yarımtyplərinə ayrılırlar. Bu torpaqlar yüksək məhsuldarlığa malik olsalar da, meşə ilə örtülü olduqları üçün kənd təsərrüfatında geniş istifadə oluna bilməz [6].

Zəngəzur silsiləsində və Arazyanı silsilələrin orta və alçaqdağlıq zonalarındakı təqribən 1100-2000 m hündürlüklər arasında kserofil meşə və kolluqların torpaqları sayılan qəhvəyi dağ-meşə və çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə torpaqlar inkişaf etmişdir. Meşəaltı kolluqlar, xırda boylu ağaclar və yüksək otların inkişaf etdiyi fıstıq və palıd-fıstıq meşələri altında inkişaf etmiş çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə torpaqları əsasən qonur və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları arasında yayılmışdır. Bu torpaqlarda çim qatının qalınlığı 8-10 sm olur. qəhvəyi dağ-meşə torpaqları isə Şərqi Zəngəzur rayonunda kserofil ot örtüyünün yaxşı inkişaf etdiyi, rütubətlənmənin kifayət qədər olmadığı palıd-vələs meşələri altında yayılmışdır. Bu torpaqlarda humus miqdarı nisbətən çoxdur, lakin əsasən dik yamaclarda yayılması və karbonatlı olması onun təsərrüfatda istifadəsini zəiflətməmişdir. Rayon daxilində bu torpaqların yuyulmuş, tipik və karbonatlı yarımtypləri yayılmışdır.

Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarına əsasən Laçın rayonunun şimal və şimal-qərb baxarlı yamaclarında rast gəlinir. Bu torpaqlarda digər yarımtyplərə nisbətən yaxşı inkişaf etmiş çim qatına rast gəlinmir. Onun qalınlığı 1-4 sm arasında dəyişir. Humusun orta miqdarı 6%, azotunku isə 0,5% təşkil edir. Arazsahili zolaqda və Laçın rayonunda 1100-1200, bəzən isə 1400-1500 yüksəkliklərdə tipik qəhvəyi dağ-çəmən torpaq yarımtypləri yayılmışdır. Bu torpaqlar relyefin nisbətən zəif parçalanmış ortadağlıq qurşağında geniş ərazi tuturlar. Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarına nisbətən tipik qəhvəyi torpaqlarda humusun miqdarı bir qədər yüksək olub, 6,4% təşkil edir. Karbonatlı qəhvəyi dağ-meşə torpaqları isə rayonun alçaq dağlıq və dağətəyi ərazilərində, əsasən Cəbrayıl rayonunda inkişaf etmişdir. Ümumilikdə qəhvəyi dağ-meşə torpaqları meşə altında olduğundan onun bir hissəsi kənd təsərrüfatı dövrünə daxil edilmişdir. Yüksək münbitliyə malik olan bu torpaqlarda kənd təsərrüfatının tütünçülük, üzümçülük, bağçılıq və qismən taxılçılıq sahələri inkişaf etdirilə bilər. Həmçinin ərazi heyvandarlıq təsərrüfatının, eləcə də, arıçılığın inkişaf etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

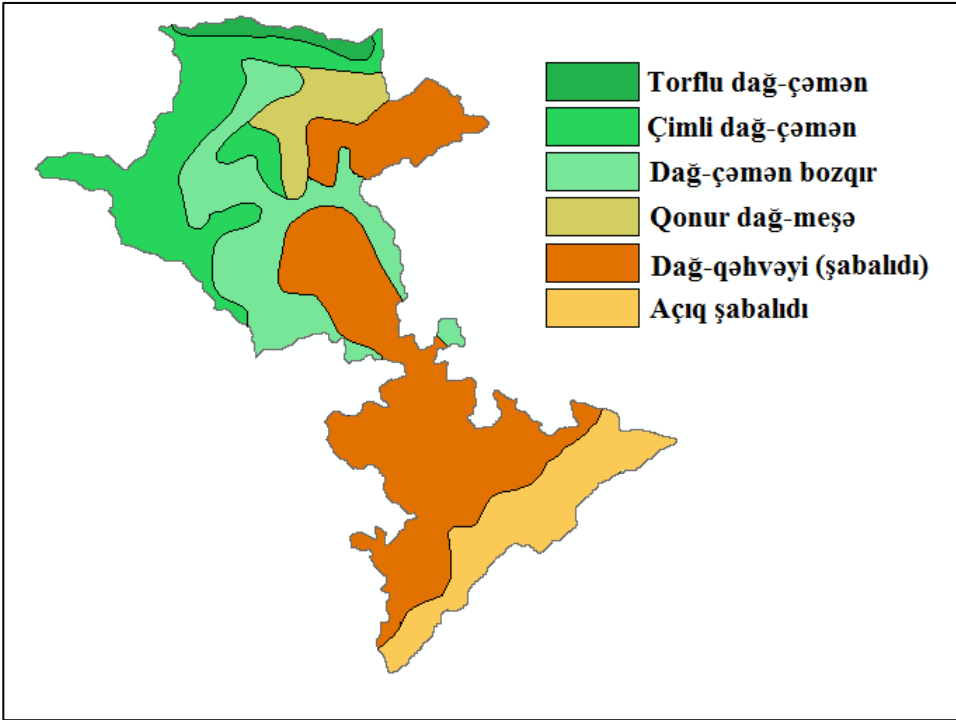
Qarabağ və Murovdağ silsilələrinin şimal və cənub yamaclarında yüksək məhsuldarlığa malik olan dağ-qara torpaqları yayılmışdır. Bu torpaqlarda vaxtilə çöl zonasına xas olan bitki örtüyü tədricən məhv olduğu üçün xeyli üzvü qalıq toplanmışdır. Humusun miqdarı 5-8 % arasında dəyişir. Azotun miqdarı isə 0,2-0,5%-ə bərabərdir. İqlimi mülayim-isti olub, orta illik temperatur 12-14°C təşkil edir. Bu torpaqlar məhsuldarlığına görə yüksək və yaxşı keyfiyyətli torpaqlar hesab olunurlar və dəmyə əkinçiliyində əsasən dənli bitkilər, kartof, tərəvəz, yem, qismən tütün bitkiləri altında geniş istifadə oluna bilər. Yüksək keyfiyyətə malik olsalar da, pambıq, üzüm, quru subtropik bitkilər üçün yararsız sayılır. Murovdağ silsiləsinin şimal və cənub yamaclarında geniş olmayan sahələrdə dağ-qara torpaqlarının

yuyulmuş, cənub yamaclarında massivlər şəklində adi, Kəlbəcər və Laçın meşələrinin kənarlarında ləkələr şəklində karbonatlı, Murovdağ silsiləsinin şimal, Qarabağ silsiləsinin isə cənub yamaclarında bərkimiş yarımtiplərinə rast gəlinir. Yuyulmuş dağ-qara torpaqları kartof, günəbaxan, meşə bitkiləri altında inkişaf etdirilmək üçün əlverişlidir. Yüksək dərəcədə münbitliyə malik olan bərkimiş dağ-qara torpaqlarının isə əsas hissəsi şumlanmış, taxıl və qismən yağlı bitkilər üçün istifadə olunur. İstehsal nöqteyi-nəzərindən karbonatlı dağ-qara torpaqlarından hazırda dəmyə əkinçiliyində taxıl, qismən tütün və kartof altında, növbəli əkin tətbiq edilmədən istifadə olunur.

Kiçik Qafqazın kənar hissələrində, Qarabağ silsiləsinin 100-150 m-dən 1000 m-ədək hündürlükləri əhatə edən dağətəyi hissələrində və Arazboyu alçaq dağlığın çöl, qismən meşə-çöl landşaftları altında tünd-şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Bu ərazilərin relyefi struktur-erozion və arid-denudasion mənşəlidir. Səthi güclü və orta dərəcədə parçalanmışdır. İqlimi mülayim-istidir. Tünd-şabalıdı torpaqların üst horizontunda humusun miqdarı 2,7-3,3% olub, aşağı horizontlara doğru 0,5-0,7%-ə qədər azalır. Bu torpaqların xeyli hissəsinin suvarma zonasından kənar qaldığı üçün dəmyə şəraitində taxıl, bağ və üzümlüklər altında, kiçik hissəsində isə suvarılan bitkilər altında istifadəsi əlverişlidir. Ərazi heyvandarlıqda isə qış otlığı kimi istifadə üçün böyük imkanlar açır. Cəbrayıl və qismən Zəngilan rayonlarında isə əlverişli fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərə malik olan gəclə boz-qəhvəyi torpaqlar mövcuddur.

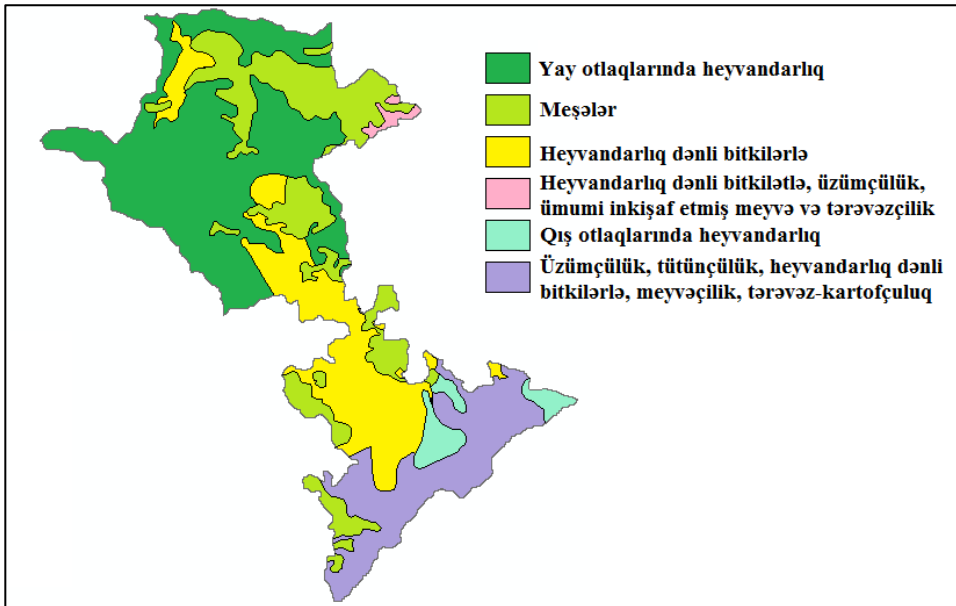
Qarabağ düzünün alçaq dağlığa qovuşduğu cənub hissələrini, gətirmə konuslarını, konuslararası çökəklikləri, terrasları və allüvial-prolüvial düzənlikləri əhatə edən düzənliklərin quru-çöl landşaftları altında, mülayim-isti yarımsəhra və quru çöl iqlim şəraitində çəmən boz-qonur, şorlaşmış boz və açıq-şabalıdı torpaqlar yayılmışdır ki, bu torpaqlarda suvarma əkinçiliyi inkişaf etmişdir və əsasən qış otlığı kimi istifadəyə yararlıdır.

Şəkil 1 və Şəkil 2-dən göründüyü kimi, dağ-çəmən torpaqları Şərqi Zəngəzur rayonunun şimal hissəsində geniş ərazilər tutmaqla, əsasən yay otlqları kimi istifadə edilir. Buna səbəb ərazidə Şahdağ, Murovdağ, Şərqi Göyçə, Zəngəzur kimi yüksək dağların və Qarabağ vulkanik yaylasının yerləşməsidir. Adları qeyd olunmuş dağlar şimaldan gələn soyuq hava kütlələrinin qarşısını kəsərək onların birbaşa olaraq əraziyə daxil olmasının qarşısını kəsir. Lakin bu ərazilərin yüksək dağlığa sahib olması səbəbindən landşaftların azonallıq qanununa uyğunluğuna görə daim soyuq iqlim ilə səciyyələnilirlər ki, bu da ərazidə təsərrüfat işlərinin aparılmasına imkan vermir. Lakin ərazidə bitən otlar üçün heyvanları yay fəslində bu çəmənlərə qaldırırlar. Bu səbəbdən də, Kəlbəcər Şərqi Zəngəzur rayonunun ən böyük otlaq sahəsi hesab olunur. Şimal hissədəki zolaq şəklində yayılmış qonur dağ-meşə torpaqlarının böyük hissəsi enliyarpaqlı meşələr altında olduğundan kənd təsərrüfatında istifadə edilmir. Onun yalnız kiçik bir hissəsində heyvandarlıq və taxılçılıq inkişaf etdirilmişdir. Rayonun mərkəzi və cənub-qərb hissələrindəki

Şəkil 1. Şərqi Zəngəzur rayonunda yayılmış torpaq tipləri

Qeyd: Xəritə-sxem qeyd olunmuş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

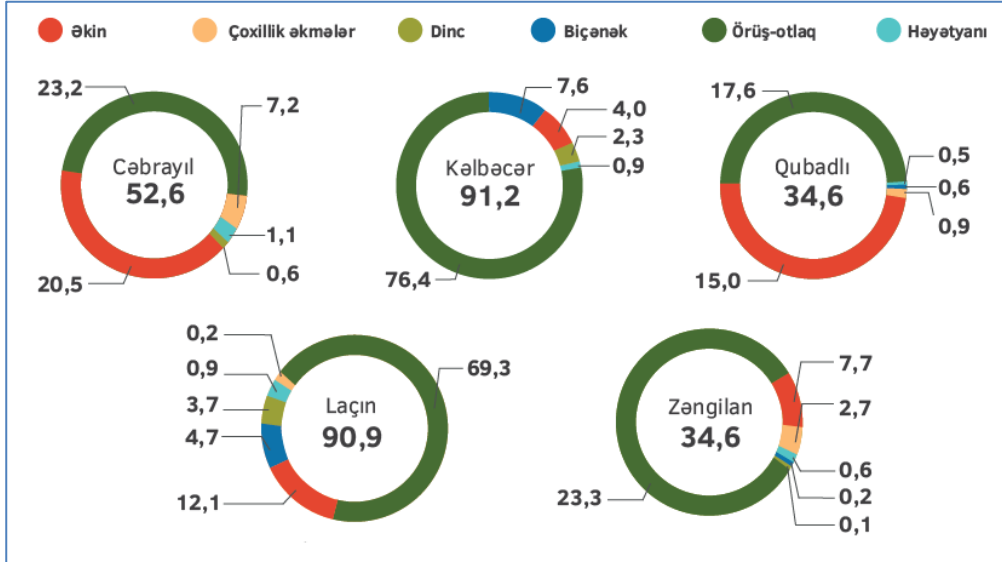

Şəkil 2. Şərqi Zəngəzur rayonunda kənd təsərrüfatının inkişafı

Qeyd: Xəritə-sxem qeyd olunmuş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarında, eləcə də, cənub və cənub-şərq hissənin dağ-qəhvəyi və dağ-şabalıdı torpaqlarında üzümçülük, tütünçülük, taxılçılıq, tərəvəzçilik, kartofçuluq, heyvandarlıq təsərrüfatı inkişaf etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə götürsək, Şərqi Zəngəzur rayonunun torpaqları təyinat məqsədinə görə əsasən örüş və otlaq kimi istifadə olunur (Diaqram 1) [1].

Diaqram 1. Şərqi Zəngəzur rayonu torpaqlarının təyinat məqsədi göstəriciləri (min ha)
Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi, “Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları”, Bakı-2021.

Diaqram 1-dən göründüyü kimi, mövcud torpaq sahəsinin böyük bir hissəsi otlaq və örüş kimi istifadəyə yararlıdır. Bu, Cəbrayıl rayonu torpaqlarının 44,1%-ni, Kəlbəcərin 83,8%-ni, Qubadlının 50,9%-ni, Laçının 76,2%-ni və Zəngilanın 67,3%-ni təşkil etməklə, ümumilikdə Şərqi Zəngəzur rayonunun 69%-i örüş və otlaq kimi istifadə edilir. Bu da ərazinin relyefi və torpaq-iqlim amilindən asılıdır. Qalan hissədə isə əkinçiliyin inkişafı üçün böyük imkanlar vardır ki, bunun da Zəngilan istisna olmaqla, qalan rayonlarda böyük hissəsi taxılçılığın payına düşür. Yalnız Zəngilan rayonunda bu, yem bitkilərinin payını təşkil edir (Diaqram 2) [1].

Diaqram 2-dən də göründüyü kimi, Şərqi Zəngəzur rayonunun relyef, iqlim və torpaq amilinin əlverişli olması səbəbindən cənub hissəsində yerləşən Zəngilan və Cəbrayıl üzümçülüyn inkişafı üçün böyük şərait vardır. Bu ərazilərdə üzümçülüyn və tütünçülüyn inkişafı hələ çox qədimdən mövcud olmuşdur. Sovetlər İttifaqı dönəmində Kəlbəcər rayonunda maldarlıq, qoyunçuluq, tütünçülük və arıçılıq əsas yer tutmaqla, ət, süd, yun, bal istehsal edilirdi. Laçın rayonunda heyvandarlıq, taxılçılıq və meyvəçilik, Qubadlı rayonunda taxılçılıq, heyvandarlıq,

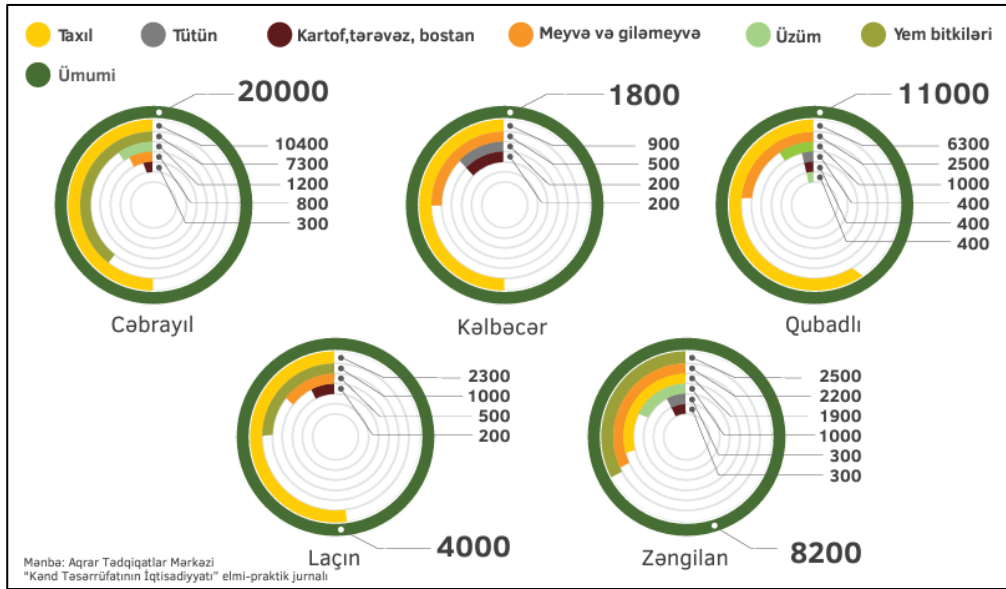

Diagram 2. Şərqi Zəngəzur rayonunda əkin sahələrinin proqnozlaşdırılan strukturu (ha)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi, "Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları", Bakı-2021.

tütünçülük, baramaçılıq və üzümçülük, Zəngilan rayonunda taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük və bostançılıq, Cəbrayıl rayonunda isə heyvandarlıq, üzümçülük və baramaçılıq inkişaf etdirilmişdir. Hətta Cəbrayıl rayonunda üzümün ilkin emalı üçün zavod mövcud idi və ildə 60 min tondan yuxarı üzüm istehsal olunurdu. Bütün bunlar Şərqi Zəngəzur rayonu torpaqlarının kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində və yüksək məhsuldarlıq əldə olunmasında böyük rolunu göstərir [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16].

Nəticə

Qeyd olunan məlumatları nəzərə alaraq Şərqi Zəngəzur rayonu torpaqlarının kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədilə qiymətləndirilməsində aşağıdakı nəticələri əldə etmiş olduq:

1. Rayon zəngin torpaq örtüyünə malikdir. Burada düzən və dağətəyi ərazilərdən yüksək dağlığa getdikcə açıq-şabalıdı, çəmən boz-qonur, tünd-şabalıdı, dağ-qara, qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə, dağ-çəmən və ibtidai torpaqlar bir-birini əvəz edir.

2. Şərqi Zəngəzur rayonu torpaqları kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi baxımından çox məhsuldardır. Burada bitkiçilik təsərrüfatından taxılçılıq, pambıqçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, kartofçuluq, üzümçülük, tütünçülük və s.

kimi sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır.

3. Ərazinin yüksək hündürlüklü dağlıq və düzən relyef heyvandarlıq təsərrüfatından iribuynuzlu və xırdabuynuzlu maldarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır. Həmçinin, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında yüksək dağlıq ərazilərin soyuq iqlimi arıçılıq təsərrüfatının yerləşdirilərək yüksək məhsuldarlıqlı bal əldə edilməsində böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiyası Mərkəzi, "Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları", Bakı-2021, 29 səh.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu, "Azərbaycan coğrafiyaçı alimləri", Bakı-2013, 204 səh.
3. *Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ.* "İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması", *Agricultural Economics* 2020, № 4 (34), səh. 23-37.
4. *Cabbarlı L.A.* "İşğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri", *Agricultural Economics* 2020, № 4 (34), page 52-57.
5. *Məmmədov Q.Ş.* "Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları" (ali məktəblər üçün dərslik), Bakı-2007, 660 səh.
6. *Məmmədova Ş.İ., Əbdürəhmanov F.T.* "Şərqi Zəngəzur rayonu təbii ərazi komplekslətinin təhlili", "Türkün zəfəri: Çanaqqaladan Qarabağa" XXXII Beynəlxalq Elmi Simpozium, Türkiyə-2022, səh. 455-458.
7. *Nərimanoğlu H.* "Şərqi Zəngəzur", Bakı-2022, 220 səh.
8. *Vəliyev A.H.* "İşğal altında olmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensialının dəyərləndirilməsi", *Agricultural Economics* 2020, № 3 (33), page 60-70.
9. *Vəliyev A.H.* "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri", *Agricultural Economics* 2020, № 4 (34), page 38-44.
10. <http://kelbecer-ih.gov.az/>
11. <http://www.lachin-ih.gov.az/>
12. <http://www.qubadli-ih.gov.az/>
13. <http://www.Zangilan-ih.gov.az/>
14. <http://www.cabrail-ih.gov.az/>
15. <https://www.virtualkarabakh.az/>
16. <https://gsaz.az/articles/view/94>

Redaksiyaya daxil olub 20.06.2023